

Abdülhalim Memduh'tan Ahmet Hamdi Tanpınar'a Edebiyat Tarihlerinde Yenileşmenin Sınırları

M. Orhan OKAY*

AVRUPA'DA XVIII. yüzyıldan itibaren ilk örnekleri görülmeye başlanan edebiyat tarihleri, Osmanlı'da bir asırdan fazla bir gecikmeyle ortaya çıkar. Bazı kaynaklarda bir çeşit edebiyat tarihi olarak gösterilen tezkireler ise biyografi ağırlıklı birer antoloji mahiyetindedir. Tezkirelerle beraber diğer terâcim-i ahvâl (biyografi) kitaplarının, kitabiyat (bibliyografya) kategorisine girecek çalışmaların, mecmua ve güldeste gibi antoloji mahiyetindeki eserlerin de bir edebiyat tarihi için kaynak ve malzeme teşkil edecekleri muhakkak olmakla beraber bunların hiçbiri edebiyat tarihinin tarifi içine giremez. Fazla detaylara inmemek şartıyla bu tarif, bir dile ait, bütünüyle veya bir dönemle sınırlı olarak edebî eserleri, şahsiyetleri ve edebiyat topluluklarını *kronolojik ve sistematik* şekilde inceleyen, yorumlayan bir bilim alanı olarak ifade edilebilir. Böylece, bu alanın her şeyden önce *tarih* olması haysiyetiyle *kronoloji*, şu veya bu şekilde edebiyat tarihinin vazgeçilmez esasını oluşturmaktadır. *Sistematik* oluşu ve özellikle yoruma açılması ise, aynı zamanda bir edebiyat tenkitçisi olan edebiyat tarihçisinin edebiyat topluluklarına, şahsiyetlere ve esere bakış açısından kaynaklanmaktadır. Dünya görüşü ve felsefe de diyebileceğimiz bu bakış açısı dogmatik, determinist, izlenimci, tarihçi, sosyolojist, fizyolojist, evolüsyonist, pozitivist, Marksist vs. olabilir ve edebiyat tarihi de bu felsefî sistemlerden biri yahut birkaçının terkihiyle vücuda gelebilir. Bu tarifi sınırları içinde edebî eser, şahsiyet ve toplulukların birbirleriyle olan ilişkileri, bunların arka planındaki fikir akımları, çağın kültürü, medeniyeti, estetik zevki, eseri doğuran psikolojik, sosyolojik faktörler, edebî nesillerin, toplulukların ve akımların birbirleriyle ilişkileri, hatta farklı milletlerin edebiyatlarının mukayeseleri gibi değişik anlayışlara dayanan edebiyat tarihleri ortaya çıkmıştır.

* Prof. Dr., emekli öğretim üyesi.

Her ilim alanında olduğu gibi edebiyat tarihçiliğinde de tasnif, yani konularının belirlenmiş bir sisteme göre bölümlere, bahislere ayrılması önem taşır. Bu tasnifte yukarıda zikrettiğimiz felsefî görüşlerin yanı sıra daha başka faktörler de rol oynar. Böylece sosyal ve tarihî olaylar, siyasî, dinî ve felsefî akımlar, edebiyat mektepleri yahut toplulukları, edebî türler, edebî eserler veya daha başka özellikler dikkate alınarak birbirinden farklı edebiyat tarihleri değişik birtakım bölümlere, alt bölümlere, bahislere ayrılır. Böyle bir tasnifte edebiyat tarihinin konuları, meseleleri -yukarıda belirttiğimiz gibi az veya çok kronolojiyi takip etmek şartıyla- yüzyıllara, siyasî iktidarlara, birtakım tarihî olaylara (önemli hükümdarların dönemleri, ihtilâller, inkılaplar, rejim değişimleri vs.) veyahut edebî türlere, eserlere, şahsiyetlere ve topluluklara bağlı olarak gelişir.

Türk edebiyatı için, bu ölçüler dikkate alınarak, edebiyat tarihi denilebilecek çalışmalar Tanzimat'tan, hatta genellikle Şinasi'nin eserleriyle başladığı kabul edilen edebî Tanzimat'tan da (1859-1860) epey sonra ortaya çıkar. Ziya Paşa'nın üç büyük ciltlik divan şiir antolojisi olan *Harabat*'ının manzum "Mukaddime"sinin bu konuda ilk deneme olduğunu ileri sürenlerin kanaati benimsendiği takdirde bu eserin ilk cildinin yayımı olan 1291/1874 yılı, Türk edebiyatı tarihçiliğinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Onun Arap, İran ve Türk divan şairleri hakkında çok mücmel bazı değer yargıları, bu arada şiir ve şair hakkında bir çeşit poetika sayılabilecek ifadeleri dışında Osmanlı şairlerini "kudemâ, evâsıt, evâhir" olmak üzere üçe ayırması edebiyat tarihi için söz konusu ettiğimiz tasnif usulü üzerine de bir ilk deneme sayılabilir. Bununla beraber onda asıl konumuz olan yenileşme dönemi Türk edebiyatı veya şiiri, şairleri hakkında herhangi bir mülâhaza bulunmamaktadır.

Adında bilinçli olarak kullanılmış "edebiyat tarihi" kavramı bulunan ilk çalışma ise Abdülhalim Memduh'a aittir. *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye* (1306/1889) adını taşıyan eser XIX. yüzyılda alanında tek başına kalır. Onu takip eden edebiyat tarihi çalışmalarını görmek için bir çeyrek yüzyıl daha beklemek gerekecektir. Başka bir müellife ait, aynı adı taşıyan bir yayın ise ancak 1912 yılında zuhur edebilmiştir. Bu, Şahabeddin Süleyman'ın *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye*'sidir. O tarihten günümüze kadar birbirine benzer veya farklı pek çok edebiyat tarihi kaleme alınmıştır.

Türk edebiyat tarihlerinin başlıcalarında, bugün "Yeni Türk Edebiyatı" dediğimiz dönemin adı, tarifi (özellikleri, ölçüsü), tarihî sınırları ve ilk şahsiyetleri üzerinde durulacak olan bu yazının amacı herhangi bir mülâhaza, yorum veya tenkit bahis konusu olmaksızın sadece bir tespitten ibarettir.

Abdülhalim Memduh'un *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye*'sinin dil ve edebiyatla ilgili birtakım mülâhazaları ihtiva eden "Birinci Fasil"ının dışında asıl edebiyat tarihi bahislerinin biri Sinan Paşa'dan Akif Paşa'ya, ikincisi Akif Paşa'dan "şimdiye kadar" olmak üzere iki fasılda ele alınmış olması eserin önemli bir özelliği-

ni teşkil eder. Böylece edebiyat tarihi çalışmalarının başlangıcında bu küçük deneme (ufak ebatta, 184 sayfa) Türk edebiyatını zımnın eski ve yeni olarak iki bölümde ele almış olmaktadır. Ona göre eski edebiyata tahsis ettiği "İkinci Fasıl" Sinan Paşa'yla başlayıp Mütercim Asım'la sona erer. "Devr-i Teceddüd" adını verdiği "Üçüncü Fasıl" ise Akif Paşa'dan başlar. Bunun gerekçesi "söylenildiği gibi yazmak, hissolunduğu gibi ihsas etmek"tir. Bu teceddüdün örnekleri olarak da Akif Paşa'nın "Adem Kasidesi"ni, torunu için yazdığı "Mersiye"yi, *Tabsıra'yı* ve "Şeyh Müştak'a Cevapname"sini gösterir, bunlardan parçalar iktibas eder.

Abdülhalim Memduh Akif Paşa'dan sonra Pertev Paşa'yı ele alır. Rousseau'dan tercüme ettiği birkaç mektup parçası ile Victor Hugo'dan manzum olarak çevirdiği "Tıfl-ı Nâim", yeniliğine delil olur. Bu sonuncusu için "Garp siyâkında tanzim etmiştir" şeklinde bir değer yargısında da bulunur. Bu arada Mustafa Reşid Paşa'nın adını da unutmamak gerektiğini ifadeyle onu doğrudan doğruya edebî eserle değil yenileşmeye yol açmasıyla zikrettiğini de belirtir. Ona göre Reşid Paşa bu konuda resmî yazışmalarda yeni bir ifade tarzı geliştirdiği gibi ilk süreli dergileri, ilk salnâmeyi, *Takvim-i Vekayî'i*, Matbaa-î Âmir'e'yi tesis yahut teşvik etmekle de bu yolda hizmeti olmuştur. Fakat bu hizmetleri arasında belki en önemlisi, Şinasi'yi hazırlaması ve hayatı boyunca himaye etmesidir. Cevdet ve Fuad Paşalardan dilbilgisi çalışmaları dolayısıyla birkaç cümleyle bahseden Abdülhalim Memduh, Volney mütercimi olarak Ayetullah Bey'e de kısa bir yer ayırmıştır. Bu hazırlık yıllarından sonra edebiyat nihayet "terakki-i sahihi"ni Şinasi'yle bulmuştur. Şinasi Osmanlı edebiyatının "yol göstericisi", Namık Kemal ise "sâiki"dir.

Bu çok muhtasar edebiyat tarihinin kendisinden sonrakilere açtığı yol ihmal edilmemelidir. Edebiyatın yenileşmesindeki rolü hemen her zaman münakaşa konusu olmuş birtakım isimlere, özellikle Akif Paşa'ya bir edebiyat tarihi tasnifi içinde yer vererek Şinasi'den önceki hazırlık safhasına ilk defa o işaret etmiş, böylece sonraki edebiyat tarihlerinde de problemin olumlu veya olumsuz olarak ele alınmasında öncü olmuştur. Hatta bu şahıslardan aldığı örnekler de diğer edebiyat tarihlerinde çok defa tekrar edilmiştir (Edebiyat tarihleri dışındaki makalelerde, antolojilerde aynı meselelere dikkati çeken hususlar konumuzun dışındadır).

Şahabeddin Süleyman *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye'sinde* (1328/1912) eski edebiyatı Âşık Paşa ile başlatıp Mütercim Asım'a kadar getirir. "Teceddüdat" adını verdiği "İkinci Devir" Reşid ve Akif Paşalarla başlar. Yeniliğin ölçüsü "şekl-i cemiyetin teceddüdüyle, Garb'ın Şark'a tenfiz-i itiyad ve ulûm etmesiyle bu eski zarfı yırtmak, yeni bir şekilde ifade-i beyan etmek" gerekçesine dayanan dil değişmesidir. Şahabeddin Süleyman, Recaizade Ekrem'in Nedim hakkındaki bir değer yargısından hareket ederek birinci devir şiirinin maksadının "dinî ve mutasavvıf veya âşıkane, rindâne", diğerinin ise "içtimaî, faidevî" olduğunu söyler. Ona göre bu sonuncu eğilimin kaynağı yerli bir kaynak

değil “Garb’ın nüfuz ve tesiri”dir. “Edebiyatımız ikinci devriyle eski menâbi-i edebiyesine bir de Garb menbaı ilâve etmiş oluyor.” Şahabeddin Süleyman, resmî dilin değişmesinde rolü olanlar arasına, daha önce Abdülhalim Memduh’un da zikretmiş olduğu Mustafa Reşid ve Akif paşalara Fuad ve Edhem Pertev Paşaları da ilâve eder. Şinasi ise yine yeni dönemin “tereddütlerine, kararsızlıklarına nihayet veren, mazi ile alâkayı suret-i katiyyede kesen” bir şahsiyet olarak önemini korur.

Ali Ekrem’in *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniyе’si*,¹ Dârülfünun’da verdiği ders takrirlerinden kurulduğu için bu özelliğinin gereği çok teferruatlı ve bol örnekli olmakla beraber dağınıklığı da dikkati çekmektedir. Bununla beraber yenileşen edebiyat hakkında yer yer değer yargıları da bulunmaktadır. Ona göre “teceddüd-i edebîmiz nazımdan ziyade nesirde görölmeğe başlamıştır”. Yine de diğerleri gibi Akif Paşa’yla başlatarak *Tabsıra* ve “Şeyh Müştak’a Mektub’un yanı sıra “Adem Kasidesi”ne ve “Mersiye”ye de yer verir. Fuad ve Cevdet Paşalar yine ortak dil bilgisi çalışmaları, nesirdeki hamleleriyle yerlerini almışlardır. Ayrıca Cevdet Paşa *Tarih’i* ve *Kıyas-ı Enbiya’sı* ile nesirle ifadeyi daha ileri bir merhaleye taşımıştır. Bunları takiben Edhem Pertev Paşa yine “Tıfl-ı Nâim” tercümesi, ayrıca “Hakîm ile Kıtımîr Arasında” adlı muhaveresiyle yeni nesrin hazırlayıcıları arasına girer. Şinasi ise kendisinden öncekilerin tedricî ve ürkek adımlarına mukabil yeni hukukî, beşerî kavramlara açılması, dilin sadeleşmesi ve tabiileşmesindeki atılımlarıyla “Teceddüd” devrinin tâcı olarak yerini alır. Ali Ekrem bundan sonra yeniliğın Ziya Paşa, Sadullah Paşa, Namık Kemal, Ekrem ve Hâmid gibi şahsiyetlerinden bahsederek bütün bunların tam manasıyla müceddid olmadıklarını, hatta edebiyatçı, şair, nâsir bile sayılamayacaklarını, ancak her birinin Türkçenin gelişmesinde, yeni bir edebiyat dilinin doğmasında müessir olduklarını söyleyerek diğer edebiyat tarihlerinden farklı bir değer yargısında bulunur. Ona göre edebiyatta gerçek teceddüd, Edebiyat-ı Ceditde hareketiyle başlamaktadır. Bu konuda Ali Ekrem’in *Servet-i Fünuncular* arasında oldukça iddialı bir konumda bulunduğu gözden uzak tutulmamalıdır.²

Yine şapirograf baskısı ile Darülfünun ders notları olan Faik Reşad’ın *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniyе’si* (1911-1912) her biri bir şairin adı etrafında birer edebî mektep olarak düşünölen 12 devir şeklinde tasavvur edilmiştir. Plana göre 12. devir “Şinasi Devri” olacaktır. Ancak sadece birinci cildi yayımlanan eser Şeyhülislâm Yahya Efendi’ye kadar gelebilmiştir.

1 Ali Ekrem’in Darülfünun’da verdiği edebiyat derslerinden oluşın edebiyat tarihinin sayfa sayısı, muhtevası hatta adı farklı birkaç basımı bulunmaktadır. Hepsî el yazısıyla şapirograf baskısı olan eserin kaynaklardan tespit edebildiğimiz 1910, 1910-1912, 1914, 1923-1924 tarihlerini taşıyan dört basımı bulunmaktadır. Faydalandığımız baskısı, basımına 1910’da başlanıp 1912 Mayısında tamamlanan ve 484 sayfa hacminde olan nüshadır.

2 Ali Ekrem’in bu ders notlarındaki kanaatleri ile yine aynı yıl içinde Edebiyat-ı Cedide hakkında Rıza Tevfik’e yazdığı mektubu karşılaştırmak için bkz. *Edebiyat-ı Cedide’ye Dair Ali Ekrem’den Rıza Tevfik’e Bir Mektup*, Abdullah Uçman (haz.), İstanbul: Kitabevi, 1997.

Şahabeddin Süleyman'ın bu defa Köprülüzade Mehmed Fuad'la müşterek yazdıkları *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* (1914) 2 cilt olarak düşünüldüğü halde sadece Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadaretine kadar olan I. cildi yayımlanabilmiştir. Köprülü tarafından yazıldığı anlaşılan³ "Medhal"de "cemiyyetin tehâlûfiyle edvâr-ı edebiyye de tehâlûf eder" denildikten sonra edebiyat tarihi tasnifinde tutulması gereken usûle işaret edilir: "Edvâr-ı edebiyyeyi inkılâbat ve tekâmülât-ı cemiyyete göre tefrik etmek en doğrudur." Bu ölçülerle Osmanlı edebiyatını iki ana devreye ayıran müellif ikinci devreyi "Akif Paşa ile başlayan, mayasını Garp'tan ahzeden, hâlâ devam eden devr-i edebî" olarak tarif eder. Bu devrin kendi içinde ayrıldığı alt dönemleri ve şahsiyetleri de şu şekilde sıralar: "Akif Paşa'dan başlayarak Edhem Pertev Paşaları, Reşid Paşaları, Ziya Paşaları, Şinasi'leri ihtiva eden bir devr-i tereddüt ve bîkararı, daha sonra Hâmid, Ekrem, Kemal ile başlayan bir devr-i takarrür; Naci ile zuhur eden bir devr-i fetret, Edebiyat-ı Cedide ile taayyün eden devr-i rikkat ve tekemmül..." *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*'nda, sadece Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadaretine kadar gelen birinci cildi yayımlanmış olduğundan, yeni edebiyat dönemi hakkında daha fazla bir mülâhaza bulunmamaktadır.

Fuad Köprülü'nün başlangıçtan XV. yüzyıla kadar gelen *Türk Edebiyatı Tarihi* (1921, 1926), yeni Türk edebiyatı açısından Türk edebiyatını üç devreye ayırması, üçüncü devreye de "Avrupa Medeniyeti Altında Türk Edebiyatı" adını vermesiyle önem kazanır. Tarih, edebiyat, sosyoloji, hukuk tarihi gibi alanlardaki geniş bilgisi ve otoritesiyle kendisinden sonra yazılmış hemen bütün edebiyat tarihlerine yol göstermiş ve onları etkilemiş olan Köprülü'nün özellikle bu temel tasnifi günümüze kadar geçerliğini korumuştur.

Fuad Köprülü'nün edebiyat tarihinin iki basımı arasında yayımlanan İbrahim Necmi'nin [Dilmen] *Tarih-i Edebiyat Dersleri* de onun metodunu takip ederek Servet-i Fünun edebiyatının sonuna kadar gelir. Ancak siyasî hadiseleri azaltıp edebiyata daha çok yer ayırması, bir de tasnifte bahisleri hicrî takvime göre yarımsar yüzyıllık dönemlere ayırarak ele alması farklı özelliklerini teşkil eder. Kendisinden önceki edebiyat tarihlerinin en hacimli olan (iki büyük ciltte 600 küsur sayfa) bu eser "Edebî Teceddüdümüzün Zuhuru ve Tekâmülü" alt başlığı ile yeni Türk edebiyatı bahislerini de en geniş olarak ele alan ilk edebiyat tarihi olmaktadır. Dolayısıyla yenileşmenin ölçü ve sınırları üzerine mülâhazaları da daha teferruatlıdır: "Vukua gelen azîm inhitatın neticesi olarak Şark medeniyeti iflâsa mahkûm olduğu zamanlarda menba-ı medeniyet bulamamak yüzünden, edebiyatımız da inhitat ve tereddidi içinde kalmıştı; bilâhare Garp medeniyetinden istifade temâyüllerinin zuhuru edebiyata da tesir ederek bundan yeni bir meyl-i edebî tevellüt eyledi. Esas usûlünü Garp ve

3 Nazım H. Polat, Şahabeddin Süleyman hakkındaki monografisinde eserin "Medhal" bölümünün Köprülü, diğer bölümlerin Şahabeddin Süleyman tarafından yazıldığı kanaatini ileri sürer. Bkz. *Şahabeddin Süleyman*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1987, s. 139.

hususiyile Fransız edebiyatından alan bu yeni cereyan-ı edeb de ‘Garp mekteb-i edebîsi’ veya ‘edebiyat-ı cedide’ namıyla tefrik olunabilir.” İbrahim Necmi eserinin ilk cildinde de Divan edebiyatı hakkında “Şark mekteb-i edebîsi”, “edebiyat-ı kadîme”, “edebiyat-ı atıka” adlarını teklif etmiştir. İlk cildin sonuna doğru “İnhitat Devrinde Teceddüt Işıkları” başlığı ile bir intikal döneminden de bahseder. Ona göre XIX. yüzyıldan önce Peçevî’yi, Kâtip Çelebi’yi, İbrahim Müteferrika’yı yetiştiren “Avrupa fikr-i terakkiperverânesi”, XIX. asırda da Hoca İshak Efendi’nin tercümeleriyle yenileşmeyi hazırlamıştır. Tabii ilimlerin terimleri, Avrupa usûlü ilmî öğretim vs. fen mensupları arasında fikir yeniliklerini yaymıştır. İbrahim Necmi bu bahsi şu dikkate şayan cümleyle noktalar: “Bu temayülât karn-ı hicrînin nısf-ı müteakibinde (1255/1839’dan sonra) de biraz müddet devam ettikten sonra tamamıyla şuurlu ve esaslî bir inkılâba mübeddel olmuştur ki ‘Edebiyat-ı Cedide’ nâm-ı umumisiyle yâd edilen yeni tarz-ı edep işte o inkılâbın mahsulüdür”. (Müellifin bu bahislerde kullandığı “edebiyatı cedide” kavramının Servet-i Fünûn devriyle ilgisi olmayıp Tanzimat’tan sonraki yenileşmeler içindir.)

Dilmen, eserinin I. cildini Enderunlu Fazıl, Türk Galib ve Enderunlu Vasıf’la tamamlar. Kadîm edebiyatın bu son döneminin adı “İnhitat-ı Edebî”dir. Bu inhitatın genişlemesiyle ortaya çıkan ve sadece adlarını saymakla yetindiği bir yığın şair arasında Encümen-i Şuara’dan Manastırlı Nailî ile Pertev Paşa, Leylâ ve Şeref hanımları zikreder. Aynı şekilde Tanzimat’tan sonra da kadîm edebiyatı devam ettirenler arasında “İnhitat-ı Edebînin Temâdisi” başlığı altında Akif Paşa, Sami Paşa, Yusuf Kâmil Paşa, Subhi Paşa, Şeyhülislâm Arif Hikmet, Osman Nevres, Hakki Bey, Avni Bey, Leskofçalı Galib, Eşref Paşa, Kâzım Paşa, Ali Âli Efendi, Osman Şems, Hacı İbrahim adları sıralanır.

II. cilde XVIII. yüzyılın sonuna doğru Avrupa’da zuhur eden Fransız İhtilali’nin tesirlerinden ve bundan uzak kalamayan Osmanlı’dan bahisle giren Dilmen, esasen kuruluşundan beri Osmanlı’nın Batı’ya doğru yürüdüğünü söyleyerek bunun kısa bir muhasebesini yapar. Burada “Edebiyat-ı cedidenin birinci mübeşşiri ve bütün üdebây-ı cedidenin mübareze-i teceddütte müsned-i ileyhi olan Akif Paşa” şeklinde oldukça iddialı bir cümle sarf eder. II. Mahmud devrinde henüz Fransızca bilenlerin az olması sebebiyle edebî faaliyetin hep eski edebiyatın ihyası çerçevesinde kaldığını, bunun bir istisnası olarak da “erbâb-ı teceddüdün daima medar-ı istinadı olan bir sâi-i teceddüt” dediği Akif Paşa’yı işaret eder. Ancak onun sadece birkaç eserinde yenilik emaresi gösterdiğini de ilâve eder. Bu sebeple hakiki “üdebây-ı cedide”yi Abdülmecid döneminde aramak gerekir. Yine de açık fikirleri, yalın ve katî ifadesiyle Mütercim Asım’ın ve Hoca İshak’ın nesrini, haleflerine yol göstermesi bakımından Akif Paşa’nın *Tabısıra*’sını açık ve sade oluşlarıyla takdir etmek gerekir. Akif Paşa’da aslında bir yenilik yoksa da daha sonraki dönemlerde onun *Tabısıra*’sına özel bir dikkat gösterilmesi “teceddüd-i edebînin ilk tecellisi” olarak benimsenme-

si önemini göstermektedir. Tamamen eskiye bağlı münşeati arasında “Şeyh Müştak’a Mektup”u da dikkate alınarak o “edebiyat-ı cedide siyâkına mütemayıl, şahsî ve hususî bir mümtaziyete mâlik üdebâ-yı kadîmenin asr-ı cedide en yakını”dır. “Adem Kasidesi”nin Nirvana’yı çağrıştıran bir şiir olduğunu ilk defa ifade eden de İbrahim Necmi’dir. Torunu için yazdığı “Mersiye”nin de hece vezniyle ilk lirik şiirimiz olduğunu söyler. Akif Paşa bilinçli olarak bir yenilik aramamış, fakat zekâsıyla müphem bir şekilde de olsa yeni edebiyatın bazı esaslarını uygulamaya koymuştur. İleriki yıllarda eski-yeni kavgalarında taraftarların ileri sürdükleri isim çok defa Akif Paşa olmuştur.

Dilmen bundan sonra Tanzimat döneminin yenilikçilerini ele alır. Nutuklarındaki ve idârî yazışmalarındaki yalın ifadesiyle takdir ettiği Reşid Paşa’ya ayrıca gazetelerin çıkmasını ve Şinasi gibi genç edebiyatçıları teşvik etmesi nedeniyle önem verir. Edebiyat-ı cedidenin birinci neslinin pîri ise Şinasi’dir. Yine Reşid Paşa’nın himaye ettiklerinden Ziya, Edhem Pertev, Cevdet, Münif, Ahmed Vefik ve Sadullah Paşaların hizmetleri de unutulmamalıdır. Şinasi’den sonra edebiyat-ı cedidenin ikinci neslinin reisi ise Namık Kemal’dir. Bu nesil doğrudan doğruya Şinasi’ye bağlıdır. Üstatları Ekrem ve Hâmid’dir. Dilmen bütün bu dönemi 1839-1876 yıllarıyla sınırlamıştır. Yukarıda saydığı isimlerin dışında ikinci, üçüncü derece şahsiyetler olarak da Yusuf Kâmil, Sami, Subhi, Kâzım Paşaları; Avni, Hakkı, Galib, Hoca İbrahim ve Osman Şems’i de zikreder. Bunların bir kısmını eski edebiyatın vârisleri telakki eder. Said, Âyetullah, Ali Âli, Hafız Müşfik, Dâniş, Reşad, Mehmed Beyler ise yenilikçilere daha yakındırlar. Hersekli Arif Hikmet’i ise her iki gruba eşit mesafede görür. “Asıl müceddid” dediği Şinasi’ye uzun bir bahis ayırarak (s. 39-67) Edhem Pertev, Ziya, Ahmed Vefik, Cevdet ve Münif paşaların ise önceleri Şark terbiyesi ve irfanıyla eski edebiyat meyilli oldukları halde daha sonra Şinasi’nin yoluna girdiklerini ifade eder.

Dilmen bundan sonra yeniliği yayan bir “ekanîm-i selâse” bahsi açarak Kemal-Ekrem-Hamid üçlüsünü ele alır. Böylece bir tarafta Şinasi-Ziya Paşa-Namık Kemal mektebini devam ettiren Ahmed Midhat, Şemseddin Sami, Ebüzziya Tevfik, Kemalpaşazade Said ve Murad beyler; diğer tarafta Kemal-Ekrem-Hamid mektebine bağlı olan Sezai, Menemenlizade Tahir vs. bulunmaktadır. Bunları da Manastırlı Rifat, Nabizade Nazım, Abdülhalim Memduh, Ali Ferruh, Hüseyin Rahmi, İsmail Safa, Beşir Fuad ve “mazinin sefiri” dediği Muallim Naci ve taraftarları takip eder.

Cumhuriyet döneminin ilk edebiyat tarihi olan, İsmail Habib’in [Sevük] *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi* (1924) devlet eliyle, “Maarif Vekâleti Neşriyatı” arasında yayımlanır. Devirlerin tasnifinde Köprülü’ye bağlı kalmakla beraber sık sık Fransız edebiyatıyla ilişkiler kurması, mukayeseler yapması ve tesirleri araştırmasıyla öncekilerden ayrılır. Sübjektif değer yargılarıyla da dikkati çeker. Az-çok değişik ve ilâvelerle *Edebî Yeniliğimiz* (1932) ve *Yeni Edebî Yeniliğimiz*

(1940) adlarıyla birkaç defa daha basılmıştır. Adından da anlaşılacağı gibi konu olarak sadece yenileşme dönemini ihtiva eden eserin hareket noktası “Bizim teceddüd edebiyatımız Garp tesiratıyla başlar” ifadesidir. Bununla beraber yenileşmenin hazırlık safhası hakkında, kendisinden önceki edebiyat tarihlerine bağlı kalır. O da Reşid Paşa’nın “kitâbet-i resmiye”de açtığı sadelik çığırından bahseder. “İhzârî Safha” başlığıyla açtığı bölüme “Teceddüd edebiyatımızın ilk şairi Akif Paşa’dır” cümlesiyle girer. Onun bu akımın “ilk şairi ve ilk nâsiri” olduğunu ifade eder. O da “Adem Kasidesi”nde, *Tabsıra*’da, “Şeyh Müştak’a Mektub”unda, “Mersiye”de ve “Şarkı”da gördüğü yenilikleri sıralar. Daha sonra Edhem Pertev Paşa’nın da aynı manzum parçalarını örnek göstererek yeniliğine işaret eder. Şinasi ise teceddütte “şuurlu” olarak hareketi ve paşalar neslinden sonra ilk defa sivil bir “efendi”nin yenilik öncüsü olmasıyla önem kazanır. Yine ilk defa olarak yenilik fikirlerini etrafına yaymış ve bir “mektep” olmuştur. Kemal, Ziya. Ekrem hep o mektepten yetişmişlerdir. Yeniliğin “Takarrür Safhası” ise Namık Kemal’le açılmıştır. Ekrem, Hamid, Sezai ile Tanzimat devri kapanırken bazı Encümen-i Şuara şairleri ile Muallim Naci “eskiyi devam ettirenler arasında” kalmışlardır.

Eski harflerle basılan son edebiyat tarihi İsmail Hikmet’in [Ertaylan] dört ciltlik (toplam 1454 sayfa) *Türk Edebiyatı Tarihi* olur. Rusya’da komünist rejimin baskısının en çok hissedildiği bir dönemde, 1925-1926 yıllarında Bakü Üniversitesi’nde verilen derslerin ürünü olan ve Bakü’de basılan bu eser, eski edebiyata bakışı en olumsuz olan bir edebiyat tarihidir. Esasen sadece Tanzimat sonrası edebiyatı konu edinmiş olan eserin özellikle mukaddimesinde tamamen indî mülâhazalar ve değer yargılarıyla Divan edebiyatı hakkında aşağılayıcı, ideolojik sloganları düşündüren ifadeler kullanılmıştır. Müellifin edebiyatın yenileşme ölçüleri hakkındaki kanaatlerini değerlendirmek için bu konudaki düşüncelerini bilmek gerekir:

Yepyeni, taptaze bir halkın kuracağı o canlı, o heyecanlı cemiyet yerine, sükûn ve tevekkül, hazım ve kanaat ile kanları uyuşmuş, hisleri körelmiş insan yığınları peyda olmaya başlamıştı. İnsanlığı faaliyete götürececek hayatî kabiliyeti yükseltecek, iktisadî kudretini arttıracak irfan ocakları, medeniyet tezgâhları yerine atâlet ve ölüm tavsiye eden tekkeler, zaviyeler, mescitler açılmaya başladı. Şeyhler, dervişler, hacılar, hocalar dünyanın dört tarafından bu taze cemiyete üşüşerek elde yalın kılıç saltanatlar deviren hayat adamlarını manen esir ederek hayattan uzaklaştırdılar. (...) Tasavvuf nâmı altında başlayan İslâmî bir felsefe; yaşayanlara, yaşamak isteyenlere, yaşamaktan zevk alanlara hayatı kirli, çirkin, manasız, asılsız gösterdi. (...) Bunun içindir ki bütün şairlerin divanları Allah, Peygamber sözleriyle ve Kur’an âyetleriyle doludur.

Bu girişten sonra asıl konuya XIX. yüzyılın başlarında, Tanzimat’a tekadüm eden dönemde eski edebiyatın son temsilcileriyle girer. Bunlardan Keçe-

cizade İzzet Molla, Şeyhülislâm Arif Hikmet ve Abdurrahman Sami Paşa tamamen eski geleneğin devamıdır. Bunlar arasında uzun bir bahis ayırdığı (s. 27-44) Akif Paşa'yı Tanzimat'tan önceki yenilik hamlesinin önemli bir ismi olarak över: "Akif Paşa biraz Fransızca bilse, biraz tercüme yapabilse, biraz Avrupa'yı dolaşabilseydi o kabiliyet-i fitriye ile bize hem nazım, hem nesir vadisinde çok büyük yenilikler verebilirdi. Bir kere nazım vadisinde Namık Kemal'in üstadı olan Şinasi merhumdan eski değil, ondan çok yaşlı olmakla beraber, hususiyle Şeyh Müştak'a yazdığı mektupta, Şinasi'den selâsetçe de, sadelikçe de aşağı değildir. Samimiyet ve tabii cihetiyle ise çok yukarıdadır. (...) Şüphe yok ki lisanımıza büyük bir inkılâb -hayır, büyük bir teceddüd-i nâgeh- zuhur getirmiştir. (...) Nazımda da bir kudret-i dâhiyâne göstermiştir" diyerek "Adem Kasidesi" üzerinde uzun uzun durur: "Akif Paşa'nın bir iki mektubuyla şu merseyeciğindeki gibi ince, rakik, saf, temiz ve hassas lisanı ne Şinasilerde, ne Ziyalarda, ne Kemallerde görebiliriz; onu bize ilk duyuran Recaizade Ekrem, sonra Feylesof Rıza Tevfik olmuştur. Akif Paşa bu lisanıyla şüphe yok ki lisana yenilikler getiren büyük ediplerin, şayan-ı ihtiram şairlerin başında gelir."

Edebiyat tarihinin "Devr-i Teceddüt" bahsine Şinasi ile başlayan İsmail Hikmet'in onun hakkındaki kanaatleri de pek olumlu değildir. Cümlelerin kısaltılmasında, terkiplerin çözülmesinde başarılı olan Şinasi, "munis ve tabii Türkçe yazmak" konusunda Akif Paşa'dan, hatta Koca Sekbanbaşı'ndan ve Kâtib Çelebi'den de geridedir. Şinasi'den alınan örneklerle bu kanaatini destekler, hatta Akif Paşa'nın "Şeyh Müştak'a Mektub"unu, Şinasi'nin annesine yazdığı mektuptan daha yeni bulur; Şinasi'nin manzumelerini de "hissen ve fikren" eski kabul eder. Kemal'in ve Hamid'in şiirleri "daha genç, daha yenidir". Çünkü yenilik sadece Arapça, Farsça kelimelerden kurtulmak değildir. "Şinasi yenilikle eskiliği hakkıyla kavrayamamış"tır. "Hissen müceddid olmuş, aklen yeniliği eskiliktan ayıramamış, şuursuz bir müceddid" olmuştur.

Ertaylan, Şinasi için bu değer yargılarında bulduktan sonra bir anakroni ile Encümen-i Şuara şairlerine döner: Kâzım Paşa, Leskofçalı Galib, Hakkı Bey. Edhem Pertev Paşa'yı ise "eski ile yeni arasında bir devre-i ittisâl teşkil edenler" arasında gösterir. Onun Mahmud Nedim Paşa'ya hece vezniyle kasidesini bu yolda parlak bir örnek kabul eder. Hersekli'nin ise eski edebiyata yeni bir şa'şaa getirdiğini belirtir.

Agâh Sırrı Levend'in *Edebiyat Tarihi Dersleri* (1932), "Hazırlık Safhası"nda Şinasi'den öncekilere en az yer ayırmıştır. Akif Paşa'nın, öncekilerin zikrettikleri manzum ve mensur metinlerindeki bazı yeniliklerin dikkat çekici olduğunu belirtmekle beraber yine de onu yeniliğin müjdecisi olarak kabul edenlere katılmaz. Edhem Pertev Paşa'yı manzum tercümeleriyle değerlendirir. Birçok hususta gerçek yenilikçi olarak gördüğü Şinasi hakkında ise "Edebî ve fikrî hayatımızda yenilik Şinasi ile başlar" değer yargısında bulunur.

Edebî türlerin gelişmesini esas alarak edebiyat tarihçiliğine bir yenilik getiren Mustafa Nihat'ın [Özön] *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi* (1930) isimli eseri, bir girişten sonra nazım, tiyatro, roman, tarih, coğrafya ve seyahat, edebiyat tarihi ve tenkit, mektup ve hatırat, felsefe, hitabet ve gazetecilik olmak üzere edebî tür olarak kabul ettiği dokuz bölümden oluşur. Başlangıç'ta "Yenilik Mübeşşirleri" başlığı altında fazla teferruata girmeden Pertev, Akif, Reşid, Âli, Fuad ve Sadık Rifat Paşaların resmî yazışmalarındaki yenileşmeye, sadeleşmeye, açık ibarelere yer vermelerine dikkat çeker. Resmî yazışmanın dışında dilin sadeleşmesinin ise Şinasi'nin öncülüğü ile başladığını söyler. Nazım türünde tercüme şiirleri ve Mahmud Nedim Paşa'ya kasidesiyle yenileşme olarak benimsediği Edhem Pertev Paşa'dan sonra Şinasi'nin nazımda fikir ve hikmet cihetinden kendi döneminin çok ilerisinde olduğunu, ancak çalışmalarını gazetecilikte ve dilde yoğunlaştırması sebebiyle şiirin büyük bir hamle yapmadığını ifade eder. Tiyatro türü bahsinde *Şair Evlenmesi*, tenkitte de "Mebhûsetün anhá" münakaşasındaki objektif tavrıyla yine Şinasi'nin öncülüğü kabul eder.

Nihad Sami Banarlı'nın ilk basımı 1948'de yapılan, daha sonra büyük çapta ilâvelerle iki cilt olarak 1971'de yayımlanan *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*'nde Tanzimat dönemi bahsine "Türkler Yine Medeniyet Değiştiriyorlar" başlığı ile girer. Bu uzun girişte (s. 804-857) dönemin tarihî zemini, Batılılaşma kültürü, ilmi ve fikrî değişimler, diplomatik dil ve bunun temsilcileri (Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşalar), "Batı Kültürünün İlk Muallimleri" (Hoca İshak, Hoca Tahsin, Şânizade Atâullah, Hekimbaşı Behçet Efendi vs.), gazetecilik (Âgâh, Şinasi) gibi konular üzerinde durur. Bütün bunları edebiyat dışı yenileşmeler veya edebiyattaki değişimleri hazırlayan âmiller olarak telakki ettikten sonra edebiyattaki gerçek yenileşmeyi Şinasi ile başlatır. Akif Paşa ise Vasıf ve İzzet Molla gibi "Asrın Divan Şairleri" arasındadır. Köprülü mektebine bağlı olan Banarlı da hocası gibi ve ondan iktibasta bulunarak Akif Paşa'yı yeni edebiyatın müjdecisi değil, eski edebiyatın "kendi iç olgunluğu istikametinde" bir gelişme olarak benimser. Edhem Pertev, Münif ve Cevdet Paşalara ise Tanzimat'ın her iki mektebi bahsi tamamlandıktan sonra "Mahallileşme Cereyanının Devamı" bölümünde yer verir.

Vasfi Mahir Kocatürk'ün, daha çok biyografilere bağlı bir çalışma olan *Türk Edebiyatı Tarihi* (1964), Tanzimat öncesi bahisler arasında "XIX. Asırda Nesir" başlığı altında Şânizade, Abdurrahman Sami Paşa ve Mütercim Asım arasında Akif Paşa'ya da yer verir. "Adem Kasidesi"nden bahsetmeyen Kocatürk, Akif Paşa'yı sadece "Şeyh Müştak'a Mektub"u ile "nesrimizin tekâmülü içindeki değerli hamlelerden biri" olarak ele almıştır.

Türk edebiyatı tarihleri arasında birçok hususta farklılığıyla halen de özelliğini korumakta olan Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *19. Asır Türk Edebiyatı Tari-*

hî'nde (1948, düzeltme ve ilâvelerle 1956) Şinasi "Türk irfanının Avrupalılaşmasını, yani yeni bir dünya görüşü içinde kendimizi bulmayı borçlu" olduğumuz bir şahsiyet olarak ön plandadır. Nesri, şiiri, tiyatrosu, dil konusundaki tutumu ve gazeteciliği ile o, kendisinden önce parça parça gelen ve sınırlı hedeflerin ötesine geçemeyen yenilikleri belli bir yönde toplayan ve bunları topluma döndüren insandır. Bu değer yargısı müellifi Şinasi'den önce parça parça gelenleri de değerlendirmeye sevk eder. Bunlar yeniliği hazırlayanlar yahut iç yenilikçilerdir. Tanpınar'ın bu kişiler hakkında kendisinden önce söylenmiş olanlardan farklı ve daha müşahhas delilleri, yorumları vardır. Bir defa Tanpınar, XIX. yüzyılın ilk yarısında "gelecek ihtimallere açık ve onlarla zengin" bir edebiyattan bahsetmektedir. Klasiğin ve klasik zevkin çözülmeye hatta kaybolmaya doğru gitmesine mukabil "insan yavaş yavaş kendi içinde değişimin imkânlarını aramaktadır". Bunu önce ferdilikle, "kendisinden bahsetme ihtiyacı" ile açıklar. Bu bir nevi romantizmdir. Fertte "hayat ve talih karşısında" bir tavır başlamıştır. Kasidenin mahiyeti değişmiş, Vâsıf'ta "lâubâli bir saray kroniği", Akif Paşa'da "modern ve Garplı poem mahiyeti" kazanmıştır. İzzet Molla'nın *Mihnet-i Keşan*'da araba yolculuğundaki aynaya bakışı, insanın ilk defa "kendisiyle karşılaşması"dır. Tanpınar'ın, yüzyılın ilk yarısı şahsiyetlerinin, yeniliği hazırlamasında, önceki edebiyat tarihlerinin hiçbirinde bulunmayan dikkatleri vardır. Vasıf'ın şiiri "bir türlü doğamayan bir örf romanının bir halk tiyatrosunun (...) yarıda kalmış mahsûlleridir". Akif Paşa yabancı bir tesir olmaksızın yeni denilebilecek bir edebiyatın örneklerini vermiştir. Tamamen geleceğe bağlı olan "Adem Kasidesi"nin yeniliği ise "talih karşısındaki özel davranışı"dır: "İnsanın talihine karşı isyan". O, yokluk fikrine sığınmasıyla "çok büyük köprüleri atmaktadır". "Dil-tengi-i hestî"nin mukabili *angoisse*'tur. "Ferdî meseleler bir nevi felsefî azaba" dönmüştür. Böylece bu tavır "edebiyatımızda ilk defa görülen bir vâkıa" olmaktadır. Tanpınar bunun Servet-i Fünun devrindeki bedbinliğe tesir ettiğini de düşünerek daha da ileri gider ve "onun eseri yenilik devri şiirimizde hiç olmazsa Garplı örneklerinin yerli kardeşleri gibi görünmüştür" der.

Nesir alanında da nisbî bir sadeleşmeden ve halk konuşmasından gelen kelimelerden bahseden Tanpınar yine öncekilerden farklı isimlere dikkati çeker. Asım, Şânizâde adları arasında Mehmed Esad Efendi, Mustafa Necib ve Câbi İsmet Bey'i de zikreder. Bu arada nesirde yeni bir devir açtığını söylediği Sadık Rifat Paşa ve Mustafa Sami Efendi'nin Avrupa risalelerindeki açık tenkit ve mukayese fikri yanında kullandıkları cümle yapısı ve birtakım yeni kavramlarla da Tanzimat nesrine yol açtıklarını ifade eder.

Bu tempoyla Tanzimat yıllarına gelen Tanpınar, Mustafa Reşid Paşa'yı ve dolayısıyla onun yetiştirdiği vezirleri "devrinin resmî inşasını değiştirmek"le değerlendirir. Bütün bu hazırlıklardan sonra "Yeniliğin Üç Büyük Muharriri"ne sıra gelmiştir. Bunlardan Cevdet Paşa, şahidi olduğu dönemin zevk ve hayat

değişikliğini anlatırken “Garplı bir muharrirden hiçbir farkı yoktur”. *Tezâkir ve Maruzat*’ta çizdiği portre ve karakterler de onun yeniliğidir. *Kıyas-ı Enbiya* ise “eskinin tasfiyesi ile beraber varılabilecek son kemal noktası”dır. O, Anadolu’da Türk nesrinin geçirdiği bütün tecrübelerin muhassasıdır. *Mecmua-i Fünun*’da Fransız Ansiklopedistleri’nin XVIII. yüzyılda oynadıkları rolü üstlendiğini söylediği Münif Paşa ise döneminin ileri seviyede bir üslûpçusudur. Tanpınar’ın edebiyat tarihinde, tamamen yeni görünen bu tasnifte Şinasi, yeniliğin üçüncü muharriri olarak yerini alır.

Hemen sadece birtakım seçme ve iktibaslarla ele aldığımız bu bahis şüphe-siz daha uzun ve derinleştirilmeye, yorumlanmaya, mukayeseler yapmaya açık bir konudur. Bu alanda önce mevcut edebiyat tarihleri, özellikle eski harfli ve bir kısmı taş baskısı/şapirograf olanların farklı basımları da dikkate alınarak bir çeşit tenkitli metinleri ortaya çıkmalıdır. Daha sonra konu yenileşmenin ölçüleri ve yeniliğin farklı isimleri üzerinde derinleşebilir. Ancak bu meselede de gerek edebiyat tarihi müelliflerinin gerekse bunun dışında kalmış yazarların konuyla ilgili yazılarındaki değerlendirilmelerin de dikkate alınması gerekmektedir.

The Limits to Renewal in the Histories of Literature from Abdülhalim Memduh to Ahmet Hamdi Tanpınar

M. Orhan OKAY

Abstract

Beginning with a prevalent definition and the types of the history of literature, this article aims to detect the historical boundaries, characteristics and the early representatives of the renewal period according to the histories of literature composed in Turkish. In this context, the works of some leading historians of literature have been examined such as Abdülhalim Memduh, Şahabeddin Süleyman, Ali Ekrem, Faik Reşad, Fuad Köprülü, İbrahim Necmi, İsmail Habip, İsmail Hikmet, Mustafa Nihad Özön, Nihad Sami Banarlı, Vasfi Mahir Kocatürk and Ahmet Hamdi Tanpınar. The beginnings of renewal or Westernization in Turkish literature have been associated with the two decades following the political Tanzimat and identified with Sinasi in person. The histories of literature exhibit both shared and differing values and personalities with respect to the extent of this renewal and its early representatives.

Key Words: The History of Turkish Literature, Abdülhalim Memduh, İsmail Habip, Ahmet Hamdi Tanpınar, Nihat Sami Banarlı.

Abdülhalim Memduh'tan Ahmet Hamdi Tanpınar'a Edebiyat Tarihlerinde Yenileşmenin Sınırları

M. Orhan OKAY

Özet

Edebiyat tarihinin yaygın bir tarifini verip kısaca çeşitlerine temas eden bir girişle başlayan bu makalede Türkçede yazılmış edebiyat tarihlerine göre yenileşme döneminin tarihî sınırları, özellikleri ve ilk şahsiyetlerinin kimler olduğu tespit edilmek istenmiştir. Bu amaç doğrultusunda Abdülhalim Memduh, Şahabeddin Süleyman, Ali Ekrem, Faik Reşad, Fuad Köprülü, İbrahim Necmi, İsmail Habip, İsmail Hikmet, Mustafa Nihad Özön, Nihad Sami Banarlı, Vasfi Mahir Kocatürk ve Ahmet Hamdi Tanpınar gibi ön planda gelen başlıca edebiyat tarihçilerinin eserleri ele alınmıştır. Türk edebiyatının yenileşme yahut Batılılaşma döneminin başlangıcı olarak genellikle siyasî Tanzimat'tan 20 yıl kadar sonrası ve öncü yazar olarak Şinasi kabul edilmektedir. Edebiyat tarihlerinde ise bu yenileşmenin ölçüsü ve ilk yenileyicileri arasında bazı ortak değer yargıları ve ortak şahsiyetler bulunduğu kadar birbirinden farklı yenileşme kıstasları ve farklı yazar ve şairler de görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Edebiyat Tarihi, Abdülhalim Memduh, İsmail Habip, Ahmet Hamdi Tanpınar, Nihad Sami Banarlı.

